International Journal of Sanskrit Research 2024; 10(1): 242-244

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(1): 242-244
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 02-12-2023
Accepted: 03-01-2024

डॉ. धीरेन्द्र कुमार झा
ग्राम+पत्रालय- सुगौना, भाया- राजनगर, जिला' मधुबनी, बिहार, भारत

Corresponding Author:
डॉ. धीरेन्द्र कुमार झा
ग्राम+पत्रालय- सुगौना, भाया- राजनगर, जिला' मधुबनी, बिहार, भारत

सत्यव्रतशास्त्रियण: काव्येषु मानवाधिकारचेतना

डॉ. धीरेन्द्र कुमार झा

सारांश

विशेषतो हृषीकेशभट्टाचार्य-रामावतारशर्मप्रभृतीनां निबन्धेषु मानवाधिकार- चेतना दरीदृश्यते। हृषीकेशभट्टाचार्यो विद्योदये स्वोपज्ञान् बहून् ललितनिबन्धान् प्रकाशयामास। तत्र प्राप्तपत्रम् इति निबन्धे अनामिकां नाम कामपि देवीं परिकल्प्य पत्रद्वारेण नारीणां व्यथां वर्तमानकाले नारीणामधिकारचेतनां अधिकारहननं चासा पुरुषैरिति विषयमयं मर्मस्पृशं निरूपयति। तद्यथा– "अहो विचित्रमेतत्। अन्यत्र देशेषु प्रथमावस्थायामेवाबलानां दुर्गतिः श्रूयते। अथ यथा यथा धर्मबुद्धेराविर्भावः सभ्यताया विस्तृतिश्च तथा तथैव स्त्रीणामप्युन्नतिर्जाता। भारते तु सर्वथा तद्वैपरीत्यमिति। यतो ऽत्र स्मार्तसमयादारभ्यैव स्त्रीणां चरणौ सुदृढं नियन्त्रितौ। खिलीभूताश्च चिराय तासां समुन्नतो पन्थानां, सन्निरुद्धश्चाशेषतः श्रेयसां मार्गः, संरोपितमवरोधबन्धनस्य मूलं, निक्षिप्तश्चासामुपरि सुदुस्सहपुरुषा- धिपत्यक्लेश-प्रवाहः।"

कूट शव्द : स्मार्तसमयादारभ्यैव, सन्निरुद्धश्चाशेषतः श्रेयसां मार्गः, संरोपितमवरोधबन्धनस्य मूलं, निक्षिप्तश्चासामुपरि सुदुस्सहपुरुषा

प्रस्तवना

कथा साहित्ये मानवाधिकारचेतना: विशेषतो क्षमाराव-राजेन्द्रमिश्रादिभिः प्रणीतासु लघुकथासु। क्षमादेवी नारीस्वातन्त्र्यस्य नारीणामधिकारचेतनायाः उद्घोषत्वेन महनीया वरीवृत्यते। कथामुक्तावली ग्रामज्योतिः कथापञ्चकम् इति सङ्ग्रहेष्वस्याः कथाः भारतीयजनतायाः अधिकारचेतनायाः समुज्ज्वलं निदर्शनं पुरस्कुर्वन्ति ।

मुक्तककाव्येषु मानवाधिकारचेतना: भट्टमथुरानाथशास्त्रिणः साहित्यवैभवे सन्ति नवीनानि बहूनि छन्दांसि येषु नवयुगबोधो ध्वनितः, तत्रैव जनसाधारणस्य कृते ऽपि प्रतिफलति कवेः सङ्घर्षः। श्रीधरभास्करवर्णेकरस्य श्रमगीताप्यत्र न नोल्लेखमर्हति। रामनाथपाठकप्रणयिनो राष्ट्रवाण्यां हरिदत्तपालीवालनिर्भयस्य च गीतेर्न केवलं स्वातन्त्र्यान्दोलनयज्ञाहुतवहा सन्धुक्षितो, मानवाधिकारचेतनापि तैरतितरां पोषिता। साम्प्रतिकसंस्कृतगीतेषु चेयमेव चेतना क्वचिद् ललितविन्यासपुरस्सरं तरलिता, क्वचिच्च विकटाक्षरबन्धेर्दुढतरं निर्बन्धं धारयन्ती प्रस्फुटिता। सरदारभगतसिंहस्य क्रान्तिकारिदलेन संबद्धौ चिरं कारागारेषु उषितः कविर्हरिदत्तपालीवालो यथा पराधीनभारतस्य स्वाधिकारप्राप्त्यर्थं प्रखरमाह्वानं हुङ्कृतिगर्भः शब्दैरभिव्यानक्, तथैव स्वतन्त्रे भारते जनताया दुर्दशां दर्श दर्शमसौवाह- स्वराज्यमागतं सुराजतापरन्तु नागतेति। क्वचिच्च लेखिन्या खरतरं प्रहरन्नयं लिलेख–

येषां श्रमसीकरो जगत् पालयते ते क्षुधिता नग्नाः
सीदन्ति सम्पदामीशत्वं चोच्छ्रमश्रुमुखं जनरक्तपिबम्।
मातरौ भगिन्यो मयेक्षिताः शीलं जहतीर्वसनादि विना
कणहेतोः शिशवोतिदुःखिताः परिवृत्ता जगतः स्थितिर्नहि।।

उमाशङ्करत्रिपाठिसदृशास्तेजस्विनः कतिपये कवयस्तु दलितचेतनां समर्मदारणं काव्याभिव्यक्तये स्वीचक्रुः। अस्पृश्यान्तर्निवेदितमिति खण्डकाव्ये उमाशङ्करस्तिपाठी 'अधूत' संज्ञकानां हरिजनानामन्त्यजानां वा वेदनामधिकारचेतनां च हृदयङ्गमा विधत्ते। वर्णव्यवस्थायाः तेजस्विप्रत्याख्यानमकारि उमाशङ्करेण त्रिपाठिना। यतो हि व्यवस्थेय चतुर्थस्य वर्णस्याधिकारान् हन्ति। संस्कृतकविषु एतादृशं ओजस्वी प्रत्याख्यानस्वरः सुदुर्लभ एव। तथाहि–

क्षुत्क्षामो ऽपि श्रयितुमखिलं जीवलोकं महात्मा

प्राणान् वर्णाश्रमहुतवहे दीनदीनं जुहोति॥

या वर्णव्यवस्था एकं तु सर्वाधिकारसम्पन्न विदधाति, अपर तु सर्वथा दीनहीनं विधत्ते सा सर्वथा गर्हितेति घोषयन् कविरयं कमपि साहसं प्रकटयति।

द्वादि क्षेत्रे विषमयिपथे सक्षमः कर्मसक्तौ
ब्रागुद्दिष्टो निकृतिपरमः सेवमानः सवर्णान्।
स्मारं स्मारं स्वनियतिफलं व्यस्तकल्याणवर्मा

यद्यस्पृश्यो मरणमधिकं काङ्क्षते कोऽत्र दोषः?।
कोऽसौ वर्णो ददत सुधियश्चित्रसिंहानुकारो
यद् दीनेषु ज्वलति रभसं सक्षमेष्वस्तमेति।
युक्तं गौरो यदि न मनुते श्रोत्रियं श्ववाधिकं यद्

वर्णश्रेष्ठा ! अपरमफलं रोचते किं भवद्भ्यः?
ग्रामाद् दूरे यमदिशि वसन् प्रेतभूमेः सकाशं
पायं पायं मलिनसलिलं कीटशम्बूककार्णम्।

दीर्घश्मश्रुग्लपितवदनो जीर्णकौपीनवासा-
श्चाण्डालोऽयं वा नरपरपशुरयं हिन्दुभाले कलङ्कः॥

कृषक इति उमाशङ्करत्रिपाठिनः कविता भारतीयकृषकस्य नियतिं निरूपयन्ती तस्याधिकारजागरूकतां जागरयति।
हत्वा हत्वा प्रतिपलमये लुण्ठका यस्य भाग्य
संस्तूयन्ते च्छलबलकलाः श्रेष्ठिनः शासका वा।
साधिक्षेपं कृतकसुहृदस्ते ऽपि सोत्प्रासमेनं
ग्रामीणं वा वृषभमथवा घोषयन्तो हसन्ति॥

अस्यामेव कवितायः शिक्षामन्दिरेषु मानवाधिकारहननं विषयीकृतं कविना।
यत्रानिच्छन्नपि जडमतिः पाठ्यते हेमपुत्रो
विद्याकामः कृषकतनयो रुध्यते ऽकिञ्चनत्वात्।
प्राजातन्त्ये गुरुरपि वटुं पाठितुं न स्वतन्त्रो
दैन्यं स्मपद् ललति परुषा शारदामन्दिरे ऽपि॥

चक्रिचूडामणिरिति काव्यमस्य कवेरनुपमेव रचना। यत्र रासभमाहात्म्यं निरूपयता कविना प्राजातान्त्रिके भारते स्वाधिकारच्युता जनता रासभेन तुलिता। नेता चात्र रासभपीडनरतो ऽधमो रजकः, यो दण्डाघातैरनिशं रासभरूपिणी प्रजामेनां प्रपीडयति-
नेता यो ऽसावधमरजको नित्यपानानुभावो
कालिन्यानां धुरि परिवहन् पृष्ठदेशासनोऽपि।
दण्डाघातैर्व्यवसितविधिर्घासमुष्टिं व्यकीर्य
प्राजातन्त्ये जनमिव खलस्त्वां कदर्थीकरोति॥

सर्वसहस्य रासभस्य अन्यैव कापि च्छविः कविना विनिर्मिता। तेनायं रासभः शोषितानां दीनानां जनानां प्रातिनिध्यमिह काव्ये निर्वहति।
वर्षद्वारे नभसि सघने संस्थितो द्वारभूमौ
शीते स्फीते तुहिनपवने ऽनावृतो हृष्टरोमा।
ग्रीष्मोन्मादे दहनकिरणे धावमानो वृषार्के
त्वं निःशङ्ङ्क प्रतिनिधिरहो भारतीयप्रजानाम्॥

वस्तुतः सामान्यजनतायाः मर्मव्यथा यथा नवीनेषु मुक्तकादिषु प्रकटीक्रियते ऽधुना न तथा पुरातनप्रबन्धेषु सा प्रकटीभूता। साम्प्रतिकः संस्कृतकविर्नवीनं मेघदूतं विरचयति। कविर्जगन्नाथ- पाठको ऽन्तर्मेघदूतकाव्य आह—

कोऽपि प्रीतः प्रकटमहिमा सौख्यसम्मोदमत्तौ
हर्यारूढो विलसति मुहुः पानसक्तो ऽङ्गनाभिः।
शोकेनास्तङ्ङ्गमितमहिमा रिक्तसर्वस्वराशिः
स्वस्योपेक्षां सततसहनो नैव निद्राति कश्चित्।
वैषम्याख्यो वलति विषमो व्याधिरेषोऽत्र लोके
मात्स्यन्यायो नयति सकलं जीवनं क्वापि गर्ते।
कारुण्यार्द्रः क्षणमपि बुधश्चक्षुषा कश्च पश्येद्
दीनानादीनवपरिगतानश्रुसङ्कीर्णनेत्रान्॥

चन्द्रभानुस्त्रिपाठी आषाढस्य प्रथम दिवस इति समस्यापूर्ती कृषकस्य स्वाधिकारवञ्चितत्वं सकरुण निरूपयति।
कश्चिद् दीनः कृपणकृषकः स्वाधिकारे नियुक्तः
कन्योद्वाहं विभवबहुलं स्थापयित्वा कथञ्चिद्।
अन्नं स्वर्णं तिलगुडघृतानीष्टमिष्टानि चैव
सर्वैः सार्धं दुहितुरकरोत् पीतपाणिं प्रसन्नः॥
ज्ञात्वा तुष्टं न वरपितरं सोऽदवाद् युग्यगावौ
नीत्वा मासान् कतिचिदबलापुत्रयुक्तो वराकः।
आषाढस्य प्रथमदिवसे श्याममालोक्य मेघं
कृष्टिर्वर्षे कथमिह भवेदित्यनाथो रुरोद॥

केचन कवय आधुनिकी समाजवादधारां श्रितवन्तो वर्तमानसमाजे वर्गसङ्घर्षं निरूपयन्तो मानवाधिकारभावं दृढयाञ्चक्रुः स्वकाव्ये। वर्गविषमतैव सामान्यजनानामधिकारहन्त्री। यथा यथा समकालिकसंस्कृतकाव्ये वर्गसङ्घर्षचेतना समेधते, तथा तथा सन्धुश्रिता भवत्यत्र जनताधिकारचेतनापि। तद्यथा कथयति मञ्जुलमयंकपन्तुलः -

समानधर्मिणौ द्वौ पुरुषौ
उभयोरेको भोगं स्वदते।
उदरज्वालया अन्यो दग्धः
पशुवद् बीभत्सं म्रियते।

कृष्णदत्तशर्मा शास्त्री भारवाहशतके कुलीतिसंज्ञकानां भारवाहानां कठिनं जीवनं विषयीकरोति। तत्रैव भारवाहकानां शिशवः कथं शिक्षाधिकारादपि वञ्चिता इति निरूपयन्नयं लिखति—

ये भारवाहतनयाः किल पाठनीया-
स्ते चापि कोमलधियो जनकैः स्वकीयैः।
साकं प्रयान्ति कठिनं श्रममाचरन्तो
जानन्ति नेदमपि तेऽध्ययनं किमस्ति॥

व्योमशेखरस्याग्निजेति काव्यसङ्ग्रहे श्रमिकायाः बालः इति कवितापि श्रमिकशिशोः दशां प्रस्तौति। अङ्कयरसुब्रह्मण्यस्य-पद्य- पुष्पाञ्जलिः इति सङ्ग्रहे श्रमप्रशंसा अवस्करहरणम् इति काव्यद्वयमपि उदाहरणीयम्। अवस्करहरणम् इति कविता शिरसि विष्ठाया मलस्य वा राशिं वाहं वाहं नगरस्य विशुद्धिं कुर्वतो महत्तराणां जीवनं विषयीकरोति, तासांश्च पूज्यान् नमस्यांश्च निरूपयति।
अस्माकं जनतालहरी, रोटिकालहरीप्रभृतीनि काव्यान्यप्यत्र निदर्शनानि। जनतालहर्यां तु सामान्यजनाः कथं प्रतारिता अपि क्लिष्टा अपि जिजीविषन्ति सङ्घर्षरताश्च भवन्तीति चित्रितम्। तथाहि—

क्षेत्रे स्वे श्रमबिन्दुचित्रिततनुर्यो वै तपस्तप्यते
तं निर्वास्य दुराग्रहात् स्ववसतेराच्छिद्य भूमिं ततः।
आक्रम्यातिमदादगण्यमिव तं मत्वा जनं निर्भया

विक्रामन्ति च साट्टहासमधुना चञ्चा मनुष्याः सुखम्।। [20]
पाञ्चाल्या इव कृष्यते हतधिया दुःशासनेनानिशं
यस्या वस्त्रमपीह चैव वदनाद् ग्रासस्तथा च्छिद्यते।
आमूलं छलिता ऽशुभैर्नृपशुभिः कौटिल्यनीत्या च या
सैवेयं जनता हता विदलिता कष्टां दशां प्रापिता।।

एकत्रानविचुम्बिभिः प्रसूमरैः सौधैः समुत्सार्यते
दुर्नीतिप्रचितैः परत्र विदधद्दावाग्निनिर्दह्यते।
अन्यत्रप्रतिगामिभूमिपतिभिः कुद्दालकैश्छिद्यते
दूर्वेव प्रतिरोहतीह जनता विन्ध्याद्रिभूमौ तता।।

दवे-इत्युपाह्वस्य श्रीरामस्य भृत्याभरणम् काव्यम् भृत्यायै सङ्घर्षरतानां यूनां दुर्दशां विषयीकरोति। केचन संस्कृतकवयो सव्यङ्ग्यं सनर्माकूतं यथार्थदृशा च दीन-हीन-जनानां वास्तविकतां सटीकमुट्टङ्कयाम्बभूवुः। तद्यथा सद्यः प्रकाशिते दीपकघोषस्य राजनीतिलीलामृतकाव्ये विडम्बनपरं प्रादर्शि कविना राजनीतिलीला। तत्रैव राजनीत्या ऽद्यतन्या कथं जनानामधिकारा आच्छिद्यन्त इत्यपि सनर्म सममर्मावगाहनं च चित्रितम्। दिङ्मात्रमुदाह्रियते

अन्तर्हिताः क्व श्रमवृत्तिजीविनस्तवैन्द्रजालेन वदेन्द्रजालिके।
तवैव मन्त्रेण वदाद्य मन्त्रिणी ! गताः क्व प्रत्यागमनाय नैव।।
वृत्तिच्युता वृत्तिगता भवन्ति वृत्तौ स्थिता ये तु ततश्च्युतास्ते।
क्रीडाद्धुता क्रीडनकै स्तवैषा शिल्पे ऽथवा शिल्पिगता यदृच्छा।।

वृत्तेश्च्युतानां हतभाग्यपुंसां स्त्रीपुत्रकन्याः स्वजनाः प्रियाश्चेत्।
क्षुत्पीडिता घ्नन्ति ततः स्वमेव हेतुस्त्वमेवेति न विस्मर त्वम्।। (28.30.31)

इत्थं साम्प्रतिके संस्कृतसाहित्यं मानवाधिरचेतना यथा सम्पन्ना जागरूका च दरीदृश्यते न तथा पुरा विरचिते साहित्ये क्वापीति दिक्। बींसवीं शताब्दी इति ग्रन्थे परिशीलिता अस्य उलब्धयः। दिङ्मात्रं चेतनाप्रवाहरीतेरन्यदुदाहरणद्वयं प्रस्तूयते– 'दुःखमध्ययनम्। तत्र च अनुसन्धानं दुष्करम्। तस्मिन् च आकलनं च खेदकरम्। सत्यनिरूपणं च विवादाय एव। समीक्षा ईर्ष्याजिर्जरा। फलं तु केवलम् अलङ्करणम्। उपयोगः पुनः द्विदिनजीविकानिमित्तम्। अतः अध्ययनम् उपाधिः। उपाधिश्च समाजिकता। दाम्पत्यनिमित्तं मानदण्डः। विवाहार्थं धनलाभस्य उपायः। एतदर्थं मिली अध्ययनम् आरब्धवती।'

संदर्भ सूची

1. श्रीरामकीर्तिमहाकाव्यम् पृ० सं०– 113-120।
2. 'हे प्रे वा' इत्याश्रित्य प्रयोग:।
3. तत्रैव, पृ० सं०– 266–268।
4. पाणिनीयसूत्रम्
5. वेदांज्योतिषम्।
6. सि०सि० गणिताध्याय:।
7Ђ ऋ०मं० 12 सूक्त 105 मं०।